

گونه‌شناسی فضایی - کالبدی مساجد تاریخی استان فارس

سید محمدحسین ذاکری*

سیده یاسمن ده‌بزرگی**

زهرا غلامی رویین‌تن***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵

چکیده

فارس همواره به‌عنوان یکی از مراکز مهم سیاسی، اجتماعی و مذهبی در ایران شناخته شده و بناهای متعددی با کاربری‌های مختلف در آن شکل گرفته‌اند. در دوران اسلامی نیز ساخت مسجد به‌عنوان یک پایگاه مذهبی در این منطقه جایگاه ویژه‌ای یافته که سبب تبدیل برخی آتشکده‌های آن به مسجد یا ساخت مساجدی با الگوهای ساده تا پیچیده شده است. با گذر زمان و رسیدگی نکردن به این بناها، برخی از آن‌ها ویران شده یا با مرمت غیراصولی، بنیان اولیه خود را از دست داده‌اند؛ اما تعدادی از آن‌ها همچنان حفظ شده و به ثبت رسیده‌اند. هدف نوشتار پیش رو، معرفی مساجد تاریخی ثبت‌شده در استان و گونه‌شناسی آن‌هاست. از این رو با بهره‌گیری از روش توصیفی تحلیلی و استدلال منطقی با بررسی ۶۳ مورد از مساجد ثبتی استان، به گونه‌بندی نمونه‌ها براساس عناصر فضایی تشکیل‌دهنده و نوع آن‌ها به‌لحاظ محصوریت فضایی (بسته، باز و نیمه‌باز) پرداخته شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مساجد فارس به سه گونه اصلی شامل مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبیستانه»، مساجد دارای فضای بسته و باز «شبیستان و حیاط» و مساجد دارای فضای بسته و باز و نیمه‌باز «شبیستان، حیاط و رواق - ایوان» قابل تفکیک‌اند. علاوه بر این سه گونه، شش مورد از مساجد مورد مطالعه نیز به‌دلیل برخی ویژگی‌های منحصر به فرد، جزء نمونه‌های خاص در نظر گرفته شده است که از جمله آن‌ها به مسجد سنگی ایج، سنگی داراب، جامع داراب، ایزدخواست، شیدان بوانات و خان جهرم می‌توان اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها:

گونه‌شناسی، فضای معماری، فضای باز - بسته - نیمه‌باز، مساجد فارس.

* استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، نویسنده مسئول، zakeri@shirazu.ac.ir

** کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه شیراز.

*** کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه شیراز.

مقدمه

با ورود اسلام به ایران، ایجاد یک پایگاه مذهبی به منظور انجام امور دینی و برخی فعالیت‌های جمعی، به‌عنوان یکی از نیازهای اصلی جامعه شکل گرفت و به‌موجب آن مساجد ساده با پلان‌های ابتدایی ساخته شدند. در برخی موارد نیز آتشکده‌های ساسانی تغییر کاربری داده و به مسجد تبدیل شدند. با گذر زمان و رشد هنر و معماری در دوره‌های مختلف نیز مساجد جدیدتر با فضاهای بیشتر و تزیینات متنوع‌تری شکل گرفتند و بسیاری از مساجد اولیه به‌علت تخریب‌های گسترده تحت‌تأثیر عوامل طبیعی نظیر سیل، زلزله و... رها شدند یا با حفظ پایه‌های اولیه خود مورد مرمت و بازسازی قرار گرفتند. استان فارس نیز از این قضیه مستثنا نبوده و در نقاط مختلف آن مساجد متنوعی ساخته شدند که تاکنون تعدادی از آن‌ها در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده‌اند؛ اما همچنان بسیاری از مساجد تاریخی این استان ثبت نشده یا مرمت‌های غیراصولی موجب از بین رفتن شکل اولیه آن‌ها شده است. با توجه به اهمیت حفظ و نگهداری مساجد ثبتی موجود و همچنین بازشناسی الگوهای مورد استفاده در هر منطقه از ایران، این پژوهش سعی دارد تا با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و استدلال منطقی با استناد به بررسی‌های صورت‌گرفته در زمینه شناسایی عناصر فضایی مساجد ثبتی استان، این قبیل از ابنیه را براساس عناصر فضایی تشکیل‌دهنده و نوع آن‌ها به لحاظ محصوریت فضایی (بسته، باز و نیمه‌باز)، مورد مطالعه و گونه‌شناسی قرار دهد.

بدین ترتیب در پژوهش پیش رو، نخست به جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از طریق بازبینی پرونده‌های موجود در مرکز اسناد میراث فرهنگی، مطالعه منابع مرتبط با مساجد این منطقه و بازدید از تعدادی از مساجد استان پرداخته شده که به‌موجب آن جامعه آماری مشتمل بر ۶۷ مسجد ثبتی از صدر اسلام تا پایان دوران قاجاریه به دست آمده است. نبود اطلاعات ثبتی کافی، تخریب و مداخلات صورت‌گرفته در برخی مساجد موجب حذف تعدادی از آن‌ها شده و درنهایت حجم نمونه آماری مورد بررسی به ۶۳ مسجد تقلیل یافته است که همین تعداد به‌عنوان نمونه‌های مطالعاتی، تحلیل و بررسی شده‌اند. در ادامه ریزفضاها، ساختار فضایی و چیدمان آن‌ها به‌دقت مقایسه گردیده و درنهایت محصوریت فضایی (باز، بسته و نیمه‌باز) به‌عنوان معیار کلیدی در گونه‌بندی انتخاب شده است. در ادامه نیز زیرگونه‌ها براساس تفاوت‌های جزئی‌تر در چیدمان فضایی شناسایی و دسته‌بندی شده‌اند. به‌منظور درک بهتر مطالب ارائه‌شده نیز از دیاگرام‌ها، جداول و تصاویر مرتبط با موضوع استفاده شده است.

با بررسی پژوهش‌های انجام‌گرفته در حوزه مساجد تاریخی ایران، این‌گونه به نظر می‌رسد که پژوهشگران با رویکردهای مختلفی به تحلیل و بررسی این قبیل از بناها پرداخته‌اند که رویکرد گونه‌شناسانه یکی از متداول‌ترین آن‌هاست. شایان ذکر است گونه‌شناسی در این مقالات با محوریت موضوعات مختلفی صورت گرفته که از میان آن‌ها می‌توان به دو دسته اشاره کرد که عبارت‌اند از:

۱. پژوهش‌های گونه‌شناسی براساس یک یا چند عنصر فضایی موجود در مساجد به‌منظور تعیین موقعیت قرارگیری، چگونگی هم‌نشینی و نحوه ترکیب آن با سایر اجزا. نتیجه حاصل از چنین پژوهش‌هایی عمدتاً منجر به شناخت الگوی غالب مساجد یک منطقه شده که عواملی نظیر نوع معماری بومی منطقه با توجه به اقلیم حاکم بر آنجا، توانایی مالی سازنده و عوامل فرهنگی می‌توانسته روی آن تأثیرگذار باشد.

۲. پژوهش‌های گونه‌شناسی براساس تزیینات به‌کاررفته در بخش‌های مختلف مسجد نظیر کتیبه‌ها، محراب، بندکشی‌های مهری و... که نتیجه حاصل از چنین تحقیقاتی نیز منجر به شناسایی تنوع شکلی تزیینات به‌کاررفته در هر دوره تاریخی متناسب با شیوه معماری آن زمان و تعیین موقعیت قرارگیری آن عنصر تزیینی شده است. در ادامه چند نمونه از تحقیقات انجام‌گرفته با دو محوریتی که به آن‌ها اشاره شد، آمده است.

خادمزاده، معماریان و صلواتی (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران» به گونه‌بندی مساجد این منطقه براساس اجزای کالبدی بنا پرداخته و آن‌ها را به دو گونه مساجد شبستانی بدون حیاط و مساجد شبستانی با حیاط مرکزی تقسیم کرده‌اند. در نتیجه شبستان ستون‌دار، الگوی بنیادین مساجد این منطقه معرفی شده است که اندام‌های دیگری نظیر راهرو، ایوان و... حول آن قرار گرفته و آن را بسط داده‌اند. همچنین موسوی و حمزه‌نژاد (۱۳۹۸) در مقاله «گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان (شمالی، جنوبی، رضوی) بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز» مساجد این منطقه را به دو گونه مساجد صحن‌دار و بی‌صحن تقسیم کرده‌اند. مساجد صحن‌دار نیز خود به سه دسته شامل مسجد صحن‌دار با کشیدگی صحن در راستای قبله، مسجد صحن‌دار با کشیدگی صحن عمود بر جهت قبله و مسجد با صحن مربع شکل تقسیم شده‌اند.

رحیمی‌آریایی، ولی‌بیگ و محمودآبادی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی شکلی کتیبه‌های کوفی در مساجد و مناره‌های شیوه‌های رازی و آذری در استان اصفهان» به بررسی کتیبه‌های کوفی و انواع مختلف آن پرداخته و زیرگونه‌ها را براساس طرح زمینه، جنس، رنگ و موقعیت مکانی دسته‌بندی کرده‌اند.

شایان ذکر است تاکنون پژوهش‌های متعددی در زمینه مساجد تاریخی استان فارس به‌ویژه شهر شیراز انجام گرفته که غالباً به‌صورت توصیفی - تاریخی بوده و در آن‌ها به قدمت، موقعیت قرارگیری و چگونگی وضع ظاهری بنا اشاره شده است. از جمله این منابع می‌توان به کتاب کمالی سروسناتی (۱۳۸۴) با عنوان مساجد تاریخی شیراز اشاره کرد. البته تحقیقات عمیق‌تری نیز درباره مساجد فارس انجام گرفته که از جمله آن‌ها می‌توان به مقاله توکل‌یان و بهمنی کازرونی (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز» اشاره کرد. در این مقاله که قالب نزدیکی به موضوع پژوهش حاضر دارد، شبستان به‌عنوان عنصر شاخص موجود در ۲۴ مورد از مساجد تاریخی شهر شیراز در نظر گرفته شده است و نحوه قرارگیری سایر اجزا در کنار آن به‌انضمام علت چنین چیدمانی شناسایی شده‌اند. با توجه به توضیحات فوق، پژوهش پیش رو با عنوان «گونه‌شناسی مساجد تاریخی استان فارس»، یک موضوع جدید به حساب آمده که به‌واسطه آن علاوه بر جنبه توصیفی و تاریخی مساجد، به تحلیل عناصر فضایی و نحوه هم‌نشینی و ترکیب آن‌ها با یکدیگر نیز پرداخته شده و الگوهای غالب مساجد این استان شناسایی شده‌اند.

۱. پراکندگی مساجد تاریخی ثبت‌شده در استان فارس تا پایان دوران قاجاریه

طبق آخرین تقسیمات کشوری، استان فارس از ۳۷ شهرستان تشکیل شده است که از این بین تعداد ۱۸ شهرستان دارای مساجد تاریخی ثبت شده هستند. در نقشه ۱ موقعیت قرارگیری شهرستان‌های دارای مساجد ثبتی در استان که در مقاله پیش رو مورد تحلیل قرار گرفته، مشخص شده‌اند. شیراز با ۲۵ مورد ثبت‌شده دارای بیشترین تعداد مسجد ثبتی در استان است و پس از آن کازرون با ۸ مسجد در جایگاه بعدی قرار گرفته است. در جدول ۱ فهرست شهرستان‌های دارای مساجد تاریخی به‌همراه تعداد مساجد موجود در هر شهرستان ارائه شده است.

جدول ۱: تعداد مساجد ثبتی در ۱۸ شهرستان استان فارس

ردیف	شهرستان	تعداد مساجد ثبتی	ردیف	شهرستان	تعداد مساجد ثبتی	ردیف	شهرستان	تعداد مساجد ثبتی
۱	استهبان	۲	۷	خرم‌بید	۱	۱۳	گراش	۳
۲	اوز	۳	۸	داراب	۲	۱۴	لارستان	۳
۳	آباده	۳	۹	فسا	۱	۱۵	لامرد	۲
۴	بوانات	۲	۱۰	فیروزآباد	۱	۱۶	مهر	۱
۵	چهرم	۲	۱۱	فیروزکازین	۱	۱۷	نیریز	۲
۶	شیراز	۲۵	۱۲	کازرون	۸	۱۸	جویم	۱

۲. فهرست اسامی و قدمت مساجد مورد مطالعه

همان طور که پیش تر نیز گفته شد، با ورود اسلام به ایران و نیاز به یک پایگاه مذهبی به منظور انجام امور دینی، تعدادی از آتشکده‌های ساسانی تغییر کاربری داده و به مسجد تبدیل شدند. از جمله این نمونه‌ها می‌توان مسجد سنگی ایج، مسجد سنگی داراب و مسجد ایزدخواست را نام برد؛ از این رو قدمت مساجد تاریخی ثبت شده در استان به پیش از دوران اسلامی بازمی‌گردد. پس از آن در دوره‌های مختلف تاریخی مساجد متعددی شکل گرفتند که از جمله قدیمی‌ترین آن‌ها مسجد عتیق شیراز (بنای اولیه مربوط به دوره صفاریان) است. در تصویر ۲، درصد آماری از مساجد تاریخی ثبت شده در استان فارس ارائه شده است.

تصویر ۲: درصد آماری مساجد استان فارس در هر دوره تاریخی

جدول ۲: قدمت مساجد تاریخی استان فارس

مسجد	قدمت
سنگی ایج/ ایزدخواست (بنای اولیه) / سنگی داراب	پیش از اسلام
عتیق شیراز (بنای اولیه)	صفاریان
جامع نیریز	آل بویه
سوریان (بنای اولیه) / جامع چهارم (بنای اولیه) / جامع داراب	سلجوقیان
نو شیراز	اتابکان
شیخ ابی اسحاق اوز	تیموری
حاج نظام (شیراز) - چنار، دهدق (آباده) - مسجد مدرسه خان چهارم - آخوند، سیف‌الدین (گراش) - شیدان بوانات - مسجد جامع و مدرسه کازرون - جامع جویم	صفویه
آقا باباخان، وکیل (شیراز) - جامع اوز	زنده
آدینه‌خان، آق‌الله، امام علی، حاج باقر، حاج رضا، حاج علی، حاج علیرضا، حاج غنی، سیاوشان، علمدار، علی، فتح، قدس، مشیر، مولا، میرزا هادی، نصیر، طاهریه، بغدادی، میرزا کریم صراف (شیراز) - محقق (استهبان) - جامع کهنه (اوز) - خرمی (خرمبید) - جامع فسا - جامع میمند (فیروزآباد) - آقامراد، حاج طالب، مقنی‌ها، میرغلامعلی، امام حسین، سیریزجان، جامع شیخ (کازرون) - جامع علیخان، علیخان (اشکان) - جامع قیروکارزین - نو، جامع خور، حاجی صادقی (لار) - دهمورد نیریز - فال مهر - جامع گراش	قاجاریه

تصویر ۱: پراکندگی شهرستان‌های دارای مساجد ثبتی در استان

مطالعه معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۴ - پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۱۵۴

۳. عناصر فضایی تشکیل‌دهنده مساجد استان فارس

مسجد به عنوان اصلی‌ترین نیایشگاه اسلامی، از اجزا و عناصر مختلفی ساخته شده است. در همه مساجد فارغ از دوره تاریخی و منطقه شکل‌گیری، وجود محراب و فضایی برای برپایی نماز و عبادت ثابت بوده و عناصر فضایی دیگر مانند میان‌سرا، گنبدخانه، ایوان و... با توجه به نوع طراحی مسجد و دوره تاریخی آن، در هر بنا متفاوت بوده است. در لغت‌نامه دهخدا از شبستان به عنوان فضایی سرپوشیده و دارای ستون‌های یک‌شکل و موازی که از یک طرف به صحن مسجد راه دارد، یاد شده (دهخدا ۱۳۴۲) و در تعریفی دیگر، بخش سرپوشیده ساختمان (غالباً در مساجد)، شبستان نامیده شده است. میان‌سرا (حیاط) را نیز بخش روباز و بی‌آسمانه بنا که در میان سرا جای داشته و اتاق‌های گوناگون در گرداگرد آن ساخته شده، در نظر گرفته‌اند (پیرنیا ۱۳۹۵، ۱۴۵). پلان اولیه بسیاری از مساجد ساخته شده در قرون متقدم اسلامی، حاصل ترکیب این دو عنصر فضایی یعنی شبستان و حیاط بوده است. ایوان که به معنای صفا، طاق، پیش‌گشاده و درگاه آمده (دهخدا ۱۳۴۲) از دیگر فضاهای موجود در مسجد است که

گاهی از ابتدا در بنای اولیه وجود داشته یا در دوره‌های بعد به بنا الحاق شده است. در تعریفی دیگر، ایوان فضایی نیمه‌باز، تورفته یا عقب‌نشسته در دل ساختمان در نظر گرفته شده که با سه دیوار باربر و سقف محدود شده و میان دو فضای باز و بسته قرار گرفته است (رضائی نیا ۱۳۹۶، ۱۲۷). علاوه بر ایوان، گذرگاه‌های سرپوشیده‌ای پیرامون حیاط بسیاری از مساجد در نظر گرفته شده است که رواق نامیده شده‌اند (پیرنیا ۱۳۹۵، ۵۸۴).

در فارس برخلاف سایر نقاط ایران، وجود گنبدخانه و ایوان منتهی به آن بسیار نادر بوده و تنها در تعداد اندکی از آن‌ها مشاهده شده است. گنبدخانه کارشویی ساده مانند مربع، دایره، هشت گوش و... با پوشش‌های گوناگون است (معماریان ۱۳۹۹، ۲۴) که سابقه وجود آن در بناهای ایرانی به دوران پیش از اسلام در بناهایی با کاربری آتشکده، کاخ و... بازمی‌گردد. در جدول ۳، عناصر فضایی موجود در هریک از مساجد مورد مطالعه مشخص شده است.

جدول ۳: عناصر فضایی تشکیل‌دهنده مساجد استان فارس

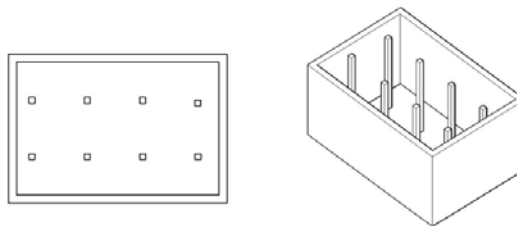
تعداد	نام مسجد	عناصر فضایی
۴	جامع خرمی (خرمبید) - محقق (استهبان) - فال (مهر) - سوریان (بوانات)	شبستان
۲۳	آقامراد - مقنی‌ها - شیخ - امام حسین - میرغلامعلی - سیریزجان - حاج طالب - مسجد جامع و مدرسه (کازرون) - آقار - امام علی - طاهریه - حاج رضا (شیراز) - چنار (آباده) - جامع - آخوند - سیف‌الدین (کراش) - جامع کهنه - شیخ ابی اسحاق - جامع (اوز) - علیخان (اشکنان) - دهمورد (نیریز) - نو (لار) - جامع (قبروکارزین)	شبستان + حیاط یا میان‌سرا
۲۱	علمدار - فتح - مولا - حاج باقر - سیاوشان - قدس - علی - حاج نظام - میرزا هادی - حاج علی‌رضا - حاج غنی - میرزا کریم صراف - حاج علی - آدینه‌خان (شیراز) - جامع میمند (فیروزآباد) - جامع (جویم) - جامع (فسا) - جامع علیخان (اشکنان) - خور - حاجی صادقی (لار) - دهدق (آباده)	شبستان + حیاط + رواق
۹	بغدادی - وکیل - نصیرالملک - مشیرالملک - نو - جامع عتیق - آقاباباخان (شیراز) - جامع (نیریز) - جامع (چهرم)	شبستان + حیاط + ایوان + رواق

۴. گونه‌شناسی مساجد فارس

در این مقاله به تحلیل و گونه‌بندی مساجد فارس براساس عناصر فضایی تشکیل‌دهنده و نوع محصوریت فضایی آن‌ها به لحاظ باز، بسته و نیمه‌باز بودن پرداخته شده است و بر این اساس مساجد به سه گونه اصلی شامل مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»، مساجد دارای فضای بسته و باز «شبستان و حیاط» و مساجد دارای فضای بسته و باز و نیمه‌باز «شبستان، حیاط و رواق - ایوان» تقسیم شده‌اند. علاوه بر این سه گونه، تعداد شش مورد از نمونه‌های مطالعاتی نیز جزء نمونه‌های خاص در نظر گرفته شده‌اند که در ادامه توضیحات مربوط به هریک از آن‌ها آمده است.

۴.۱. مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»

اصلی‌ترین اندام در مساجد فارس که تقریباً در تمام نمونه‌های مورد مطالعه شناسایی شده، شبستان است. در واقع از ۶۳ مورد مسجد تاریخی ثبت‌شده در استان، ۵۹ مورد یعنی حدود ۹۳ درصد از نمونه‌ها دارای شبستان هستند که از این بین چهار مسجد، صرفاً از یک شبستان ساده تشکیل شده‌اند. این فضا با ستون‌هایی مدور یا چهارگوش در میانه، نیم‌ستون‌هایی در بدنه، پوشش‌هایی مسطح یا طاق‌دار در سقف، محرابی رو به قبله و گشودگی‌هایی به سمت فضای خارجی تعریف شده است. شایان ذکر است پلان این مساجد عموماً با تناسب مستطیلی طراحی شده و ستون‌ها با تعداد زوج یا فرد در بیش از دو ردیف در فضای شبستان قرار گرفته‌اند.

تصویر ۳: دیاگرام دوبعدی و سه‌بعدی مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»

مسجد جامع خرمی در خرمبید، مسجد محقق در استهبان، مسجد فال در مهر و مسجد سوریان در یوانات از جمله نمونه‌های موجود از این گونه هستند. در تصویر زیر، شبستان مسجد جامع خرمی و مسجد فال مهر نشان داده شده است.

تصویر ۴: شبستان مسجد جامع خرمی و مسجد فال مهر به ترتیب از راست به چپ (آرشیو میراث فرهنگی فارس ۱۳۸۶ و ۱۳۸۸)

جدول ۴: مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه» (شبستان: ■)

گونه	طرح شماتیک براساس اندام‌های اصلی	پلان مساجد
	جامع خرمی (خرمبید)	مسجد فال (مهر)
	محقق (استهبان)	
	مسجد سوریان (یوانات)	
	شبستان	
	فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبستانه»	

۲.۴. مساجد دارای فضای بسته (شبستان) و باز (حیاط - میان سرا)

حدود یک‌سوم از مساجد استان فارس صرفاً از ترکیب دو نوع فضای بسته (شبستان) و باز (حیاط یا میان سرا) تشکیل شده‌اند. در واقع از ۶۳ مورد مسجد تاریخی ثبت‌شده در استان، ۵۵ مسجد یعنی حدود ۸۷ درصد از نمونه‌ها، دارای هر دو فضای شبستان و حیاط هستند که از این بین ۲۳ نمونه صرفاً از ترکیب شبستان و حیاط تشکیل شده‌اند (فضاهای خدماتی جز فضاهای اصلی و تعیین‌کننده در گونه‌بندی مساجد در نظر گرفته نشده‌اند). در حیاط برخی از مساجد استان، عناصر مصنوع و طبیعی نظیر حوض، چاه و پوشش گیاهی نیز به چشم می‌خورند. همچنین در تعدادی از مساجد جنوب استان، محراب‌هایی در بدنه حیاط تعبیه شده که برگزاری نماز در فصول مختلفی از سال در فضای باز را نشان می‌دهد؛ از جمله این مساجد می‌توان به مسجد شیخ ابی‌اسحاق و جامع کهنه اوز اشاره کرد.

از ویژگی‌های جالب توجه در مساجد فارس به‌خصوص شهر شیراز، وجود پوشش گیاهی (درختان مرکبات و همیشه‌سبز) در حیاط آن‌ها است که متأسفانه در برخی از بین رفته و فقط براساس منابع تصویری یا مکتوب می‌توان

به وضعیت پیشین آن‌ها پی برد. از جمله این موارد می‌توان به چنارهای موجود در میان‌سرای مسجد نو شیراز اشاره کرد که سفرنامه‌نویسان مختلف به آن اشاره کرده‌اند؛ اما در حال حاضر هیچ اثری از آن‌ها نیست. طبق بررسی‌ها در حال حاضر نزدیک به ۷۰ درصد از مساجد شیراز دارای پوشش گیاهی هستند که از جمله آن‌ها می‌توان به مسجد حاج میرزا کریم صراف، آقاباباخان، امام علی، بغدادی، آدینه‌خان، طاهریه، میرزا هادی، سیاوشان و... اشاره کرد. علاوه بر شیراز، در مسجد جامع نیریز درخت سرو و در مسجد جامع داراب درختان نخل و نارنج غرس شده است.

تصویر ۵: پوشش گیاهی موجود در حیاط مساجد میرزا هادی، حاج میرزا کریم صراف و سیاوشان شیراز به ترتیب از راست به چپ

مسجد جامع قیروکارزین که در گونه‌شناسی مساجد در این دسته قرار گرفته، از ویژگی منحصر به فردی برخوردار است؛ از جمله اینکه این مسجد در شبستان خود و در قسمت مرکزی منتهی به محراب دارای دو گنبد است. این مسجد احتمالاً فضاهای دیگری هم داشته که در اثر تخریب از بین رفته و محدوده حیاط آن از طریق بقایای سردر قابل حدس است. از دیگر مساجد دارای گنبدخانه در استان می‌توان به مسجد مدرسه خان چهارم اشاره کرد که در ادامه به عنوان نمونه خاص از آن یاد شده است.

تصویر ۶: مسجد جامع قیروکارزین (آرشیو میراث فرهنگی فارس ۱۳۸۷)

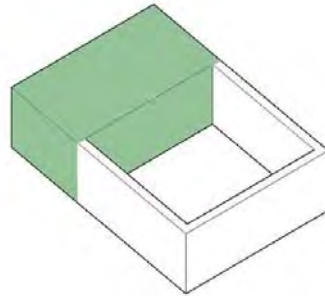
۱.۲.۴. زیرگونه‌های مساجد گونه شبستان - حیاط

براساس بررسی‌های انجام‌شده، این گونه به نظر می‌رسد که نحوه هم‌نشینی فضای شبستان و حیاط در مساجد استان متفاوت بوده و در هریک از آن‌ها به صورت خاصی در نظر گرفته شده است. در ادامه به شرح هریک از آن‌ها تحت عنوان زیرگونه‌های مجزا پرداخته شده است.

۱.۱.۲.۴. شبستان مستطیلی + حیاط

شبستان صرفاً یکی از اضلاع حیاط را پوشانده و سه ضلع دیگر حیاط با دیوارهایی محدود شده است (مساجد یک‌طرف ساخت)؛ مانند مسجد امام علی شیراز، مسجد چنار آباده، مسجد دهمورد نیریز و... .

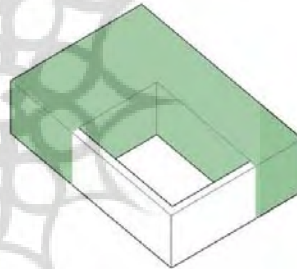
براساس بررسی‌های انجام‌شده، این گونه به نظر می‌رسد که نحوه هم‌نشینی فضای شبستان و حیاط در مساجد استان متفاوت بوده و در هریک از آن‌ها به صورت خاصی در نظر گرفته شده است. در ادامه به شرح هریک از آن‌ها تحت عنوان زیرگونه‌های مجزا پرداخته شده است. شایان ذکر است از آنجاکه ملاک این پژوهش وضعیت فعلی مساجد تاریخی موجود در استان فارس در نظر گرفته شده، با چشم‌پوشی از حالت اولیه مسجد جامع اوز که به صورت تک‌شبستانه بوده، این بنا جزء مساجد گونه «شبستان - حیاط» قرار گرفته است.

تصویر ۷: دیاگرام مساجد یک‌طرف ساخت - مسجد امام علی شیراز

۲.۱.۲.۴. شبستان L شکل + حیاط

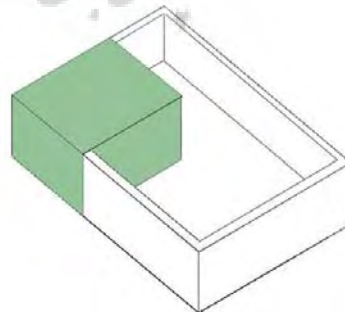
در بیش از یک ضلع از حیاط ساخت‌وساز صورت‌گرفته و فضاهایی خدماتی نظیر وضوخانه، انبار، آب‌انبار و... پیرامون حیاط قرار گرفته‌اند؛ مانند مسجد سیف‌الدین گراش و مسجد نو لار. همچنین در مسجد آق‌آلر شیراز دو ضلع از حیاط با شبستان پوشیده شده و دو ضلع دیگر با دیوارهایی محدود شده‌اند. همان‌طور که در دیاگرام زیر نشان داده شده، در مواردی دو فضای پیرامون حیاط به‌صورت L شکل کنار یکدیگر قرار گرفته و یا در مقابل هم ساخته شده‌اند.

تصویر ۸: دیاگرام مساجد دو طرف ساخت - مسجد آق‌آلر شیراز

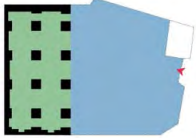
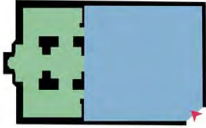

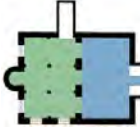

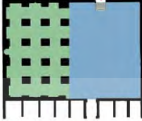

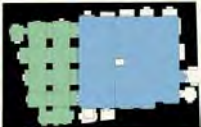

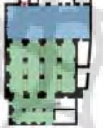
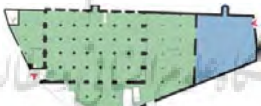

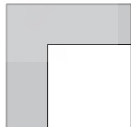
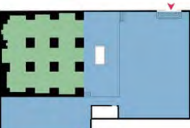
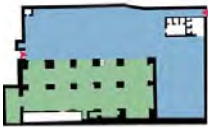

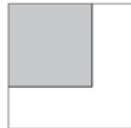

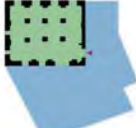
۳.۱.۲.۴. شبستان + حیاط L شکل

شبستان در گوشه‌ای از حیاط واقع شده و حیاط به‌صورت L شکل جلوی آن قرار گرفته است. مسجد مقنی‌ها و آقامراد از جمله مساجد موجود در این زیرگونه هستند.

تصویر ۹: دیاگرام مساجد با حیاط L شکل - مسجد آقامراد کازرون (ارشيو ميراث فرهنگي فارس ۱۳۸۴)

جدول ۵: مساجد دارای فضای بسته و باز
(■ شبستان: ■) - (■ حیاط: ■)

پلان مساجد	زیرگونه	طرح شماتیک براساس اندام‌های اصلی	گونه		
<p>مسجد میرغلامعلی (کازرون)</p> 	<p>مسجد چنار (آباده)</p> 	<p>مسجد امام علی (شیراز)</p> 	<p>شبستان مستطیلی + حیاط</p> 		
<p>مسجد دهمورد (نیریز)</p> 	<p>مسجد علیخان (اشکنان)</p> 	<p>مسجد شیخ ابی‌اسحاق (اوز)</p> 			
<p>مسجد سیریزجان (کازرون)</p> 	<p>مسجد جامع و مدرسه (کازرون)</p> 	<p>مسجد حاج طالب کازرونی (کازرون)</p> 			
<p>مسجد طاهریه (شیراز)</p> 	<p>مسجد قیروکارزین</p> 	<p>مسجد حاج رضا (شیراز)</p> 		<p>شبستان + حیاط</p> 	
<p>مسجد سیفالدین (گراش)</p> 	<p>مسجد نو (لار)</p> 	<p>مسجد جامع (گراش)</p> 			
<p>مسجد جامع اوز</p> 					
<p>مسجد جامع کهنه (اوز)</p> 	<p>مسجد آق‌آلر (شیراز)</p> 	<p>شبستان L شکل + حیاط</p> 			
<p>مسجد شیخ (کازرون)</p> 	<p>مسجد مقتی‌ها (کازرون)</p> 	<p>مسجد آقامراد (کازرون)</p> 			<p>شبستان + حیاط L شکل</p>
<p>مسجد آخوند (گراش)</p> 	<p>مسجد امام حسین (کازرون)</p> 				

مساجد دارای فضای بسته و باز

۳.۴. مساجد دارای فضای بسته (شبستان)، باز (حیاط) و نیمه باز (رواق - ایوان)

در بسیاری از مساجد استان علاوه بر شبستان و حیاط، فضاهای نیمه‌بازی نظیر ایوان و رواق نیز در نظر گرفته شده که نمای حیاط را از یکنواختی خارج کرده‌اند. طبق بررسی‌های انجام گرفته، حدود ۵۰ درصد از مساجد استان دارای شبستان، حیاط و یکی از فضاهای نیمه‌باز معرفی شده‌اند. این گونه مساجد براساس اندام‌های اصلی تشکیل دهنده آن‌ها، دو حالت کلی را شامل می‌شوند.

۱.۳.۴. زیرگونه شبستان - حیاط - رواق

با توجه به تصاویر و پلان‌های مساجد مورد بررسی، رواق به شکل‌های مختلفی با شبستان و حیاط ترکیب شده و زیرگونه‌های مختلفی را شکل داده که در ادامه به شرح آن‌ها پرداخته شده است.

۱.۱.۳.۴. یک ضلع رواق

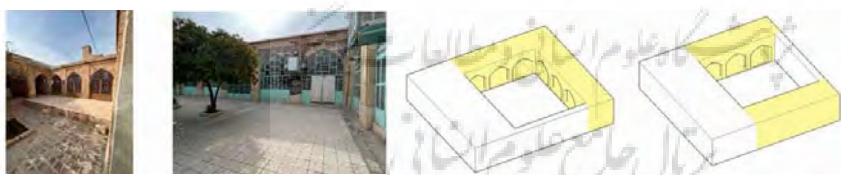
یک ضلع از حیاط به واسطه رواق پوشیده شده و این فضای نیمه‌باز جلو شبستان یا آن سوی حیاط (روبه‌روی شبستان) قرار گرفته است. مسجد خور لار، مسجد جامع علیخان اشکنان، مسجد جامع دهدق آباده و مسجد جامع فسا از جمله نمونه‌های موجود با چنین ویژگی هستند.

تصویر ۱۰: دیاگرام مساجد یک ضلع رواق - مسجد دهدق آباده (آرشیو میراث فرهنگی فارس ۱۳۸۱)

۲.۱.۳.۴. دو ضلع رواق

دو ضلع از حیاط به واسطه رواق‌هایی پوشیده شده است. شایان ذکر است در این حالت، موقعیت قرارگیری رواق نسبت به سایر اجزا متغیر بوده و در نمونه‌هایی مانند مسجد قدس، علی، حاج نظام، حاج علیرضا، حاج علی و آدینه‌خان در شیراز دو رواق به صورت L شکل در امتداد یکدیگر قرار گرفته و در مواردی همچون مسجد حاجی صادقی لار، میرزا هادی، حاج میرزا کریم صراف و حاج غنی در شیراز به صورت متقابل در دو سمت حیاط قرار گرفته‌اند.

تصویر ۱۱: دیاگرام مساجد دو ضلع رواق - مسجد حاج علی و حاج نظام شیراز

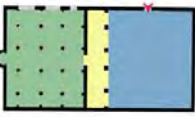

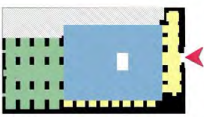
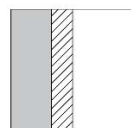
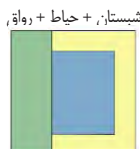

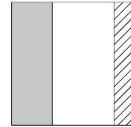

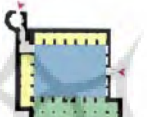
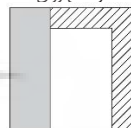

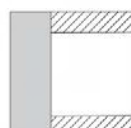

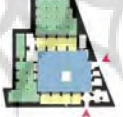

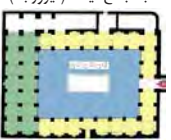
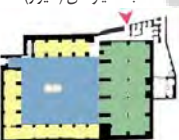

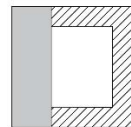

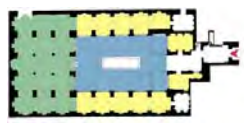
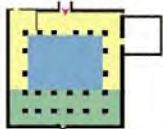

۳.۱.۳.۴. سه ضلع رواق

سه ضلع از حیاط به واسطه رواق‌هایی پوشیده شده و در ضلع چهارم فضای شبستان قرار گرفته است؛ مانند مسجد فتح، مولا، حاج باقر، سیاوشان و علمدار در شیراز، مسجد جامع فیروزآباد و مسجد جامع جویم.

تصویر ۱۲: دیاگرام مساجد سه ضلع رواق - مسجد سیاوشان و فتح شیراز

جدول ۶: مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه باز (رواق)
 (شبیستان: ■) - (حیاط: ■) - (رواق: ■)

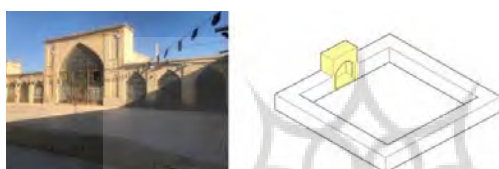
پلان مساجد	زیرگونه	طرح شماتیک براساس اندام‌های اصلی	گونه
<p>مسجد جامع علیخان (اشکنان)</p> <p>مسجد خور (لار)</p> <p>مسجد جامع (فسا)</p> 	یک ضلع رواق		<p>دارای فضای بسته، باز و نیمه باز</p>
<p>مسجد جامع دهدق (آباده)</p> 			
<p>مسجد حاج نظام (شیراز)</p> <p>مسجد علی (شیراز)</p> <p>مسجد قدس (شیراز)</p> 	دو ضلع رواق		
<p>مسجد حاج علیرضا (شیراز)</p> <p>مسجد میرزا هادی (شیراز)</p> <p>مسجد حاجی صادقی (لار)</p> 			
<p>مسجد آدینه خان (شیراز)</p> <p>مسجد حاج علی (شیراز)</p> <p>مسجد حاج میرزا کریم صراف (شیراز)</p> 			
<p>مسجد حاج غنی (شیراز)</p> 			
<p>مسجد جامع میمند (فیروزآباد)</p> <p>مسجد سیاوشان (شیراز)</p> <p>مسجد حاج یاقر (شیراز)</p> 	سه ضلع رواق		
<p>مسجد علمدار (شیراز)</p> <p>مسجد فتح (شیراز)</p> <p>مسجد جامع جویم (لار)</p> 			
<p>مسجد مولا (شیراز)</p> 			

۲.۳.۴. زیرگونه شبستان - حیاط - ایوان - رواق

از بین ۶۳ مسجد مورد مطالعه در این پژوهش، تنها ده نمونه دارای ایوان هستند که براساس تعداد این عنصر فضایی در بنا، به چهار دسته تک‌ایوانی، دواایوانی، سه‌ایوانی و چهارایوانی تفکیک شده‌اند. در این مساجد ایوان‌ها با ترکیب‌بندی مناسب با سایر فضاها نظیر رواق، شبستان، حیاط و گنبدخانه یک مجموعه کامل را شکل داده‌اند. هرچند زمان ساخت ایوان موجود در برخی از مساجد این گونه با زمان احداث بنای اولیه یکسان نیست و در دوره‌های بعد به بنا اضافه شده، در این پژوهش وضعیت فعلی بنا مد نظر قرار گرفته و از حالت اولیه آن چشم‌پوشی شده است.

۱.۲.۳.۴. مساجد تک‌ایوانی

مسجد بغدادی شیراز و جامع جهرم از جمله مساجد تک‌ایوانی شناسایی شده در استان هستند. در مسجد بغدادی، سه ضلع از حیاط به‌واسطه رواق‌هایی پوشیده شده و ایوان در میان رواق‌ها و در ضلع مقابل شبستان قرار گرفته است. در مسجد جامع جهرم نیز ایوان در میان شبستان قرار گرفته و آن را به دو قسمت تقسیم کرده است.

تصویر ۱۳: دیاگرام مساجد تک‌ایوانی - ایوان مسجد بغدادی شیراز

۲.۲.۳.۴. مساجد دواایوانی

مسجد جامع نیریز، وکیل، نصیرالملک و آقاباباخان شیراز در دسته مساجد دواایوانی قرار گرفته‌اند. در مسجد وکیل و نصیرالملک دو ایوان در اضلاع جنوب غربی و شمال شرقی قرار گرفته و در مسجد جامع نیریز و مسجد آقاباباخان دو ایوان در اضلاع جنوب شرقی و شمال غربی قرار گرفته‌اند.

تصویر ۱۴: دیاگرام مساجد دواایوانی - ایوان مسجد نصیرالملک و آقاباباخان شیراز

۳.۲.۳.۴. مساجد سه‌ایوانی

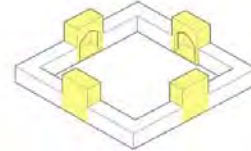
مسجد عتیق و مشیرالملک در شیراز از مساجد سه‌ایوانی استان فارس هستند. مسجد عتیق شیراز که امروزه به‌عنوان یک مسجد ایوان‌دار شناخته می‌شود، با طرحی شبستانی در سال ۲۸۱ق ساخته شده و در قرن ششم هجری دارالمصحف در میان‌سرای این بنا جای گرفته است. در دوران صفوی نیز ایوان شرقی و قبله به مسجد افزوده شده و ایوان شمالی در دوران قاجاریه ساخته شده است.

تصویر ۱۵: دیاگرام مساجد سه‌ایوانی - ایوان مساجد عتیق و مشیرالملک شیراز

۴.۲.۳.۴. مساجد چهارایوانی

مسجد نو شیراز تنها مسجد چهارایوانی شناسایی شده در استان است که قدمت آن به دوران اتابکان بازمی‌گردد. سه ایوان جنوبی، شرقی و غربی فضایی چهارگوش و ایوان شمالی (ایوان مروارید) طرحی نیم هشت دارد که به اندازه یک متر از کف میان سرا بالاتر قرار گرفته و آن را شبیه به شاه‌نشین کرده است. نمونهٔ چنین ایوانی در مسجد مشیرالملک و نصیرالملک از مساجد قاجاری شیراز نیز دیده می‌شود (معماریان ۱۳۹۹، ۱۳۸).

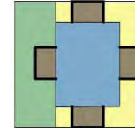
تصویر ۱۶: دیاگرام مساجد چهارایوانی - صحن مسجد نو شیراز (دیلافاوا ۱۳۷۸)

جدول ۷: مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز (ایوان)

(شبیستان: ■) - (حیاط: ■) - (ایوان: ■) - (رواق: ■)

گونه	طرح شماتیک براساس اندام‌های اصلی	زیرگونه	پلان مساجد
		تک‌ایوانی	مسجد یقعدادی (شیراز) مسجد جامع (چهرم)
		دوایوانی	مسجد نصیرالملک (شیراز) مسجد وکیل (شیراز) مسجد جامع (نیریز)
		سه‌ایوانی	مسجد آقاباخان (شیراز)
		چهارایوانی	مسجد مشیرالملک (شیراز) مسجد عتیق (شیراز) مسجد نو (شیراز)

شبیستان + حیاط + ایوان + رواق

دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز

۴.۴. مساجد خاص

علاوه بر گونه‌هایی که پیش‌تر به آن‌ها پرداخته شد، تعدادی از مساجد استان فارس، به علت ویژگی‌های منحصر به فرد خود، جزء هیچ‌یک از گونه‌های پیشین به حساب نیامده و به‌طور مجزا بررسی شده‌اند که می‌توان آن‌ها را به دو دسته تفکیک کرد: دسته اول شامل مساجدی تک‌فضایی با ریشه پیش از اسلام است که تنها از یک عنصر فضایی ساخته شده و شامل آتشکده‌هایی است که با ورود اسلام به ایران تغییر کاربری داده و به واسطه الحاق عنصری نظیر محراب به مسجد تبدیل شدند؛ دسته دوم نیز شامل مساجدی با عناصر فضایی کم‌کاربرد نظیر گنبدخانه یا ستون‌آوند است که وجود آن‌ها در مساجد این استان مرسوم نبوده است؛ هرچند ممکن است این عناصر در مساجد موجود در سایر نقاط ایران کم‌کاربرد نباشند.

۴.۴.۱. مساجد تک‌فضایی با ریشه پیش از اسلام

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، با ورود اسلام به ایران و نیاز به فضایی به‌منظور انجام فرایض دینی، برخی از آتشکده‌ها تغییر کاربری یافته و به واسطه الحاق عنصری نظیر محراب به مسجد تبدیل شدند که از جمله آن‌ها می‌توان به مسجد سنگی ایچ به‌صورت یک تک‌ایوان و مسجد سنگی داراب به‌صورت یک چهارصفه در دل کوه اشاره کرد. این دو بنا در گذشته آتشکده‌هایی بودند که بعدها به مسجد تبدیل شده‌اند. همچنین مسجد ایزدخواست نیز که در گذشته یک چهارطاقی با کاربری احتمالی آتشکده بوده، با ساخت یک دیوار در تاق جنوبی به مسجد تبدیل شده و در دوره‌های بعد نیز دو فضای دیگر به ضلع شمالی آن افزوده شده است. با توجه به اینکه در این پژوهش وضعیت فعلی بنا مد نظر قرار گرفته و فقط همان چهارطاقی اولیه برجای مانده، این بنا نیز در این دسته قرار گرفته است.

تصویر ۱۷: به ترتیب از راست به چپ مسجد سنگی ایچ و سنگی داراب

جدول ۸: مساجد تک‌فضایی با ریشه پیش از اسلام.

۴.۴.۲. مساجد با عناصر فضایی کم‌کاربرد

مساجد این گونه مشابه با سه گونه اصلی که پیش‌تر به آن‌ها پرداخته شد، دارای فضاهای بسته، باز و نیمه‌باز هستند؛ با این تفاوت که در این نمونه‌ها شاهد عناصر فضایی هستیم که ساخت آن‌ها در مساجد تاریخی این استان مرسوم نبوده است. مسجد - مدرسه خان جهرم، مسجد شیدان بوانات و مسجدجامع داراب از جمله مواردی هستند که در این دسته قرار می‌گیرند.

مسجد - مدرسه خان جهرم از معدود مساجد گنبدخانه‌دار در استان است که قدمت آن به دوره صفویه بازمی‌گردد.

ورودی مسجد تا حدی به فرم ورودی مسجد امام اصفهان شباهت دارد و چرخش مورد نیاز ساختمان در جهت قبله را تأمین کرده است؛ با این تفاوت که در مسجد امام در پشت این فضا ایوان واقع شده، اما در این مسجد گنبدخانه قرار گرفته است. درواقع این مسجد فاقد شبستان بوده و گنبدخانه جایگزین این فضا در بنا شده است. راهرویی U شکل نیز سه جبهه از گنبدخانه را پوشش داده و ارتباط بین ورودی، گنبدخانه و حیاط مسجد را برقرار ساخته است. در سمت قبله حیاط نیز ایوانی با عمق مناسب جای گرفته که می‌تواند جایگاه مناسبی برای برپایی نماز باشد (امیری‌آذر ۱۳۹۸، ۲۱).

ایوان مسجد شیدان بوانات که از جمله نمونه‌های نادر شناسایی شده در استان است، در مرکز ضلع شبستان و منتهی به گنبدخانه ساخته شده است. درواقع در استان فارس برخلاف سایر نقاط ایران، ساخت ایوان منتهی به گنبدخانه آن چنان رواج نداشته و بنای معرفی شده از معدود نمونه‌های آن است. متأسفانه درحال حاضر بخش‌های وسیعی از این مسجد ویران شده و مخروبه‌ای از آن برجای مانده است.

علاوه بر این‌ها، طراحی متفاوتی که در مسجدجامع داراب به کار رفته، موجب شده تا این بنا در نوع خود کم‌نظیر باشد و به‌عنوان یکی از مساجد موجود در گونه‌های خاص مطرح گردد. درواقع مسجدجامع داراب از جمله نمونه‌های نادر شناسایی شده در ایران است که طرحی شبیه به یک کوشک برون‌گرا دارد که در پیرامون آن ستون‌آوندهایی شکل گرفته‌اند. این بنا تا حدودی به خدایخانه مسجد عتیق شیراز شباهت دارد؛ به گونه‌ای که فضای اصلی در وسط قرار گرفته و حیاطی پیرامون آن چرخیده است.

تصویر ۱۸: به ترتیب از راست به چپ مسجدجامع داراب و مسجد شیدان بوانات (آرشیو میراث فرهنگی ۱۳۸۰)

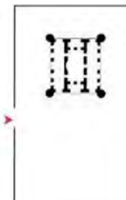
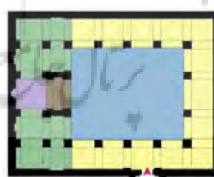
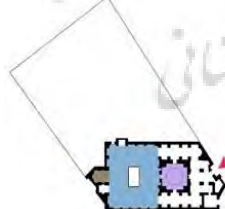
جدول ۹: مساجد با عناصر فضایی کم‌کاربرد

(شبستان: ■) - (حیاط: ■) - (ایوان: ■) - (گنبدخانه: ■)

مسجد-مدرسه خان (چهرم)

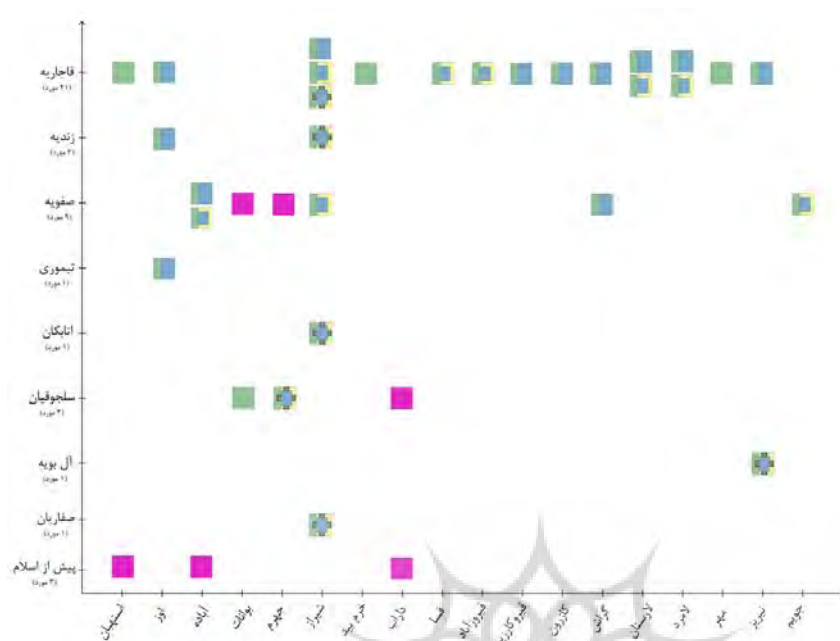
مسجد شیدان (بوانات)

مسجدجامع (داراب)

۴.۵. قدمت و نحوه پراکندگی مساجد گونه‌های معرفی شده

براساس اطلاعات به‌دست‌آمده از پرونده ثبتی مساجد تاریخی استان که در تصویر ۲ نیز به آن اشاره شد، قدمت غالب مساجد تاریخی این منطقه به دوران قاجاریه بازمی‌گردد. از این رو بدیهی است که قدمت بیشتر مساجد موجود در هر یک از گونه‌ها و زیرگونه‌های شناسایی شده نیز مربوط به این دوره تاریخی باشد. در تصویر ۱۹ به توزیع جغرافیایی مساجد هر گونه در سرتاسر استان پرداخته شده است.

تصویر ۱۹: توزیع جغرافیایی و زمانی مساجد هر گونه در استان فارس

(گنوه تک شیبستانه: / گنوه شیبستان - حیاط: / زیر گنوه شیبستان - حیاط - ایوان - رواق: / مساجد خاص: /)

نتیجه

در این پژوهش که به منظور گونه‌شناسی مساجد تاریخی استان فارس انجام گرفت، ۶۳ مورد از مساجد تاریخی ثبت شده در این منطقه، براساس تحلیل فضایی اندام‌های به کاررفته در آن و نوع آن‌ها به لحاظ محصوریت فضایی (باز، بسته و نیمه‌باز) بررسی شدند. از این رو مساجد به سه گونه اصلی شامل مساجد فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک شیبستانه»، مساجد دارای فضای بسته و باز «شیبستان - حیاط» و مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز «شیبستان، حیاط و رواق - ایوان» تقسیم شدند.

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که شیبستان به عنوان اصلی‌ترین فضای موجود در مساجد این منطقه به حساب آمده، به گونه‌ای که در بیش از ۹۰ درصد از نمونه‌های مطالعاتی قابل مشاهده است. اهمیت این فضا چنان است که گاه به تنهایی معرف یک مسجد تاریخی شده (گونه تک شیبستانه) یا اینکه به عنوان یک عنصر شاخص فضایی در نظر گرفته شده که حیاط، رواق و ایوان‌ها پیرامون آن شکل گرفته‌اند. همچنین در بیش از ۸۰ درصد از مساجد استان، علاوه بر شیبستان، فضای حیاط نیز با تناسب مستطیلی، مربعی و L شکل به صورت یک طرف ساخت تا چهار طرف ساخت، طراحی شده است. از بین مساجد حیاط‌دار استان، ۲۳ مورد تنها از ترکیب دو فضای شیبستان و حیاط ساخته شده که نسبت مساحت حیاط و شیبستان در آن‌ها متفاوت بوده است. حیاط در این مساجد به عنوان یک فضای مفصل عمل کرده و سایر فضاهای خدماتی نظیر وضوخانه، انبار و... را به یکدیگر وصل کرده است.

حدود نیمی از مساجد استان نیز علاوه بر دو فضای شیبستان و حیاط، فضاهای نیمه‌بازی نظیر رواق و ایوان در نظر گرفته شده که تعداد، تناسب و نحوه قرارگیری هر یک از آن‌ها متفاوت بوده است. در واقع رواق که در نیمی از مساجد شیراز مشاهده شده، از یک تا سه ضلع از حیاط را دربر گرفته و ایوان نیز به صورت تک، دو، سه و چهار تایی در تعداد کمی از مساجد استان شناسایی شده که اکثر آن‌ها مربوط به شیراز بوده است. علاوه بر گونه‌های فوق، شش مورد از مساجد استان به علت تفاوت با سایر مساجد، جزء هیچ یک از گونه‌های اصلی قرار نگرفته و تحت عنوان مساجد خاص معرفی شده‌اند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که نیمی از مساجد تاریخی به‌جامانده در استان فارس متعلق به دوران قاجاریه بوده و بیشترین مساجد هر گونه را نیز مساجد قاجاری تشکیل داده‌اند. برپا ماندن مساجد قاجاری نسبت به سایر مساجد به‌علت نزدیک‌تر بودن به زمان حال، در بیشتر بودن تعداد آن‌ها بی‌تأثیر نبوده است. همچنین رواج گونه سوم (مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز) در بین مساجد شهر شیراز بیشتر بوده و در کازرون نیز بیشتر مساجد مطابق با گونه دوم (مساجد دارای فضای بسته و باز) طراحی شده‌اند. علاوه بر این، از حیاط مساجد استان به‌عنوان محلی برای کاشت درختان مرکبات و همیشه‌سبز نظیر نارنج و سرو استفاده شده که از ویژگی‌های جالب توجه مساجد این منطقه به حساب آمده است. در حال حاضر نزدیک به ۷۰ درصد از مساجد شیراز دارای پوشش گیاهی هستند که از جمله آن‌ها می‌توان به مسجد آقاباباخان، امام علی، بغدادی و میرزا هادی اشاره کرد. علاوه بر شیراز، در مسجد جامع نیریز و مسجد جامع داراب نیز درختانی غرس شده‌اند.

علاوه بر سه گونه‌ای که به آن‌ها پرداخته شد، تعدادی از مساجد استان فارس، به‌علت ویژگی‌های منحصر به فرد خود جزء هیچ‌یک از گونه‌های پیشین به حساب نیامده و تحت عنوان مساجد خاص معرفی شده‌اند که می‌توان آن‌ها را به دو دسته تفکیک کرد: دسته اول شامل مساجدی تک‌فضایی با ریشه پیش از اسلام هستند که از جمله آن‌ها می‌توان به مسجد سنگی ایچ، مسجد سنگی داراب و مسجد ایزدخواست اشاره کرد. همچنین دسته دوم نیز شامل مساجدی با عناصر فضایی کم‌کاربرد نظیر گنبدخانه یا ستون‌آوند هستند که به‌علت حضور این عناصر که وجود آن‌ها در مساجد این استان مرسوم نبوده، جزء نمونه‌های خاص به حساب آمده‌اند. مسجد - مدرسه خان چهارم، مسجد شیدان بوانات و مسجد جامع داراب جزء مساجد این دسته قرار می‌گیرند.

جدول ۱۰: گونه‌شناسی مساجد ثبتی استان فارس (شبهستان: ■) - (حیاط: ■) - (ایوان: ■) - (رواق: ■)

تعداد	زیرگونه	طرح شماتیک براساس اندام‌های اصلی	گونه
۴	شبهستان		فاقد فضای باز و نیمه‌باز «تک‌شبهستان»
۲۳	شبهستان + حیاط شبهستان L شکل + حیاط شبهستان مستطیلی + حیاط		دارای فضای بسته و باز
۲۱	شبهستان + حیاط + رواق سه طرف رواق دو طرف رواق یک طرف رواق		دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز
۹	شبهستان + حیاط + ایوان + رواق چهار ایوانی سه ایوانی دو ایوانی تک‌ایوانی		

منابع

- امیری آذر، عرفان. ۱۳۹۸. چپستی و چرایی مسجد خان چهارم؛ مسجدی گنبدخانه‌دار در استان فارس. اندیشه معماری ۳ (۶): ۲۸-۱۷.
- آرشبو میراث فرهنگی استان فارس.
- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۹۵. معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: معماریان.
- توکلیان، زهرا، و سارا بهمنی‌کازرونی. ۱۳۹۴. بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. پژوهش‌های معماری اسلامی ۳ (۳): ۸۹-۱۰۵.
- خادم‌زاده، محمدحسن، غلامحسین معماریان، و کامیار صلواتی. ۱۳۹۶. گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران. مطالعات معماری ایران ۶ (۱۱): ۱۰۳-۱۲۴.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۴۲. لغت‌نامه دهخدا. زیر نظر محمد معین. تهران: دانشگاه تهران.
- دیولاقوا، ژان. ۱۳۷۸. سفرنامه مادام دیولاقوا «ایران و کلده». ترجمه علی‌محمد فره‌وشی. تهران: قصه پرواز.
- رحیمی‌آریایی، افروز، نیما ولی‌بیگ، و اصغر محمودآبادی. ۱۳۹۸. گونه‌شناسی شکلی کتیبه‌های کوفی در مساجد و مناره‌های شیوه‌های رازی و آذری در استان اصفهان. تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء ۲۸ (۲۲): ۳۸-۷.
- رضائی‌نیا، عباسعلی. ۱۳۹۶. صورت ایوان در معماری ایرانی، از آغاز تا سده‌های نخستین اسلامی. مطالعات معماری ایران ۶ (۱۱): ۱۲۵-۱۴۴.
- کمالی سروستانی، کوروش. ۱۳۸۴. مساجد تاریخی شیراز. شیراز: سازمان میراث فرهنگی استان فارس و دانشنامه فارس.
- معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۹. معماری ایرانی دستگاه‌شناسی. تهران: گلجام.
- موسوی، مهسا، و مهدی حمزه‌نژاد. ۱۳۹۸. گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان (شمالی - رضوی - جنوبی) بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز. پژوهشنامه خراسان بزرگ ۱۰ (۳۶): ۱۸-۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۴ - پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۱۶۸